

De verbeelding van ruimte

Lefebvre als gids bij de productie van postmoderne ruimte

Gepubliceerd in: AGORA, tijdschrift voor sociaal - ruimtelijke vraagstukken, themanummer Postmoderniteiten. Jaargang 18 - nummer 4 - 2002, pp. 7 - 11.

Arie Lengkeek

Rem Koolhaas vroeg: *wat is het nadeel van identiteit, en wat is het voordeel van wezenloosheid?*

Rob Krier vroeg: *Driehonderd keer hetzelfde bouwen- dat is toch waanzin! Een gezin hoort toch niet thuis in een sardientjesblik? Het gaat om mensen, om individuen- dat is toch het minste wat een architect moet begrijpen?*

Iemand vroeg: *Wat is de waarde van waarachtigheid, en wat verlies je bij het vervangen van de werkelijkheid door een fraaiere nabootsing ervan?*

Waarom zijn deze drie vragen nog niet beantwoord?

Het postmodernisme, dat bovenstaande vragen influisterde, is gekomen en volgens sommigen ook al weer gegaan. Wel, de hype is misschien overgewaaid, maar de vragen die het postmodernisme poneerde zijn nog niet beantwoord. Vragen over waarachtigheid, werkelijkheid en verscheidenheid. Zowel het stellen van die vragen als de beantwoording ervan hebben verre gaande consequenties voor de wijze waarop we de ruimte -zowel van ons dagelijks leven, als op wereldschaal- kennen, ervaren, en vormgeven. Om daar beter zicht op te krijgen biedt het beschouwen van de ruimte als een *sociaal product* boeiende inzichten. Dit concept, afkomstig van de Franse denker Henri Lefebvre, biedt een kader voor het begrijpen van de verhoudingen tussen de wijze waarop een samenleving georganiseerd is en de ruimte die daarbij hoort. Ruimte wordt daarbij in de breedste zin gezien: zowel de fysieke ruimte, de wijze waarop over ruimte gedacht wordt, en de weerbarstige werkelijkheid van conflicterend, overlappend en uiteenlopend gebruik. Deze benaderingswijze biedt zicht op de wijzen waarop in een postmoderne wereld betekenisvolle plaatsen gecreëerd kunnen worden, en de rol die planologen en geografen daarin kunnen spelen.

De 'uitvinding' dat sociale ruimte een sociaal product is, heeft sinds Lefebvre het in 1974 optekende in *la production de l'espace* moeten wachten tot de engelse vertaling in 1991 om de brede bekendheid en impact te krijgen die het toekomt. In *la production de l'espace* komen een aantal lijnen van het denken van de Franse metafilosoof Henri Lefebvre bij elkaar. Hij was een smaakmakend figuur in het links georiënteerde milieu van intellectuelen in Frankrijk. Door zijn onorthodoxe benadering van Marx werd hij zowel geadoreerd als verguisd. (Voor een goed leesbaar overzicht van zowel zijn leven als zijn werk: zie Soja *Thirdspace* (1996)). Zijn voornaamste vraag was naar de wijze waarop het kapitalisme en de natiestaat zichzelf ondanks structurele veranderingen wisten te handhaven. Aanvankelijk zocht hij het antwoord daarop vooral in de inmenging van de staat in het dagelijks leven van de burger (*critique de la vie quotidienne*), om via

de strijd om het recht op stedelijke ruimte en voorzieningen- maar vooral ook op stedelijke verscheidenheid (*le droit à la ville*) uiteindelijk uit te komen bij het idee van *de productie van ruimte*.

Sociale ruimte: voorbij vorm en representatie

Wat Lefebvre in feite doet door het pomen van de stelling dat *sociale* ruimte een sociaal product is, is het doorbreken van de dualiteit van *mentale* en *fysieke* ruimte, die altijd al het denken over ruimte heeft bepaald. In tabel 1 staat de tegenstelling met een aantal bijbehorende kenmerken weergegeven.

Mentale ruimte	Fysieke ruimte
Representatie	Vorm
Subjectief/Idee	Objectief
Ruimte is 'decodeerbaar'	Ruimte is leesbaar

Wat volgens Lefebvre altijd verhoud is geweest door het denken in de dualiteit mentale-fysieke ruimte is de weerbarstige en met strijd gevulde productie van wat hij *sociale ruimte* noemt. Ruimte is niet slechts mentaal of fysiek, maar omvat en vooronderstelt beide. Ruimte is niet slechts een weerspiegeling van een samenleving, ruimte *is* die samenleving. In het proces van de productie van ruimte materialiseren de instituties en verhoudingen van die samenleving, in een nimmer voltooid proces waarin wensen en werkelijkheden, macht en onmacht, dominantie en weerstand, ideeën en materie allen bijeen komen. Ruimte is een voortdurende sociale constructie.

Het idee van sociale ruimte als sociaal product moet gezien worden tegen de Marxistische achtergrond van Lefebvre. Waar de interpreten van Marx als productiemiddelen *arbeid* en *kapitaal* onderscheiden, voegt Lefebvre daar (conform Marx's oorspronkelijk, doch niet geheel uitgewerkt idee) als derde *land*, of *ruimte* aan toe. Iedere productiemodus (bijvoorbeeld het kapitalisme) wordt in deze lijn niet slechts gekenmerkt door de verhoudingen tussen arbeid en kapitaal alleen, maar ook door de specifieke ruimte die geproduceerd wordt. Iedere tijd produceert zijn eigen ruimte en zijn eigen idee en representatie van ruimte. Niet alleen de fysieke weerslag van de arbeids- en kapitaalsverhoudingen is daarbij van belang (denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop steden zich ontwikkelden bij de Industriële revolutie), maar ook de wijze waarop ruimte werd ervaren en over ruimte werd gedacht. Voorbeeld hiervan is de 'uitvinding' van het lineair perspectief, dat als ruimtelijke representatie

verbonden is aan de renaissancecultuur van een groeiend zelfbewustzijn: een verschuiving van het perspectief van een alziend Goddelijk oog naar de individuele beschouwer.

De ruimte die het kapitalisme produceert wordt gekenmerkt door de *uitwisselbaarheid* van die ruimte: geen locatie is absoluut en uniek meer in een wereldwijde ruimte die steeds verder homogeniseert; verschillen worden uitgevlakt. Lefebvre noemt deze ruimte 'abstracte ruimte'. Als utopische tegenhanger daarvan onderscheidt hij 'differentiële ruimte', een ruimte die de fragmentatie en oppervlakkige homogenisering van de abstracte ruimte overstijgt, en zich kenmerkt door het stimuleren en tolereren van verscheidenheid.

Veelzijdigheid en tegenstrijdigheid

Het bijzondere nu van het onderkennen van sociale ruimte is, dat de gelijktijdigheid (of eigenlijk beter: gelijkruimtelijkheid) van verschillende functies zichtbaar wordt: van productie, van consumptie, van beheersing en contrôle en van het conserveren van bestaande structuren en verhoudingen. De productiefunctie van ruimte is overal zichtbaar: van een aardappelakker tot een high-tech science park. Men gebruikt ruimte net zoals men een machine gebruikt, stelt Lefebvre. Ruimte fungeert als consumptiemiddel op het moment dat je naar de bergen of naar het strand gaat; maar ook de 'productieve consumptie' van een stedelijk systeem is een voorbeeld van de consumptiefunctie van ruimte. Tegelijkertijd is ruimte ook een controle- en machtsmiddel van de staat. Slechts middels het aanbrengen van een hiërarchie, homogenisering en fragmentatie is een staat tot machtsuitoefening in staat. De materialisering van bepaalde verhoudingen in de ruimte, tot slot, vormt een ultieme bevestiging van bestaande structuren: het garandeert de reproductie van productie-, machts- en eigendomsrelaties.

Als een sociaal product is ruimte zo tegelijkertijd middel en uitkomst, voorwaarde en belichaming van sociale actie en sociale verhoudingen. Door de gelijktijdigheid van de verschillende functies van ruimte is het proces waarin de ruimte vorm krijgt problematisch, vol tegenstelling en strijd. Machtverhoudingen vinden hun weerslag in ruimte, maar alternatieve zingevingen en verzet tegen de dominante structuren produceren evenzo een eigen ruimte. Deze productie vindt plaats op een al bestaande ruimtelijke vorm, die het product is van het verleden maar ook de basis voor een toekomst van nieuwe dromen, belangen, projecten en protesten vormt.

De productie van ruimte is dus nooit gesloten, nooit voltooid, maar altijd open voor nieuwe transformaties en aanpassingen: zowel materieel als immaterieel, zowel werkelijk als imaginair, zowel concreet als abstract. Daarbij is de productie van ruimte niet beperkt tot het niveau van een stad of een bouwblok, maar omvat ze zowel de wereldomspannende netwerken als de ruimte van alledag.

Een nieuw perspectief

De centrale kern in de productie van ruimte formuleert Lefebvre als een triade: de productie van ruimte is de gelijktijdige productie van *ruimtelijke praktijken, representaties van ruimte en ruimte voor representaties*.

Ruimtelijke praktijken worden gevormd door de productie en reproductie van het materiële leven. Het is de waarneembare ruimte, tastbaar en meetbaar. Analyse van ruimtelijke praktijken richt zich op de *vorm*, patronen en processen in de ruimte, bijvoorbeeld verzorgingshierarchyën of morfologische vormen van een stad.

Representaties van ruimte is de ruimte die bewust gesystematiseerd en geconcipieerd is. Het is de conceptuele ruimte van wetenschappers, planners, architecten, die allen de *ruimtelijke praktijken* en *ruimten voor representatie* identificeren met- en terugbrengen tot deze representaties van ruimte. Orde en beheersing van de werkelijkheid zijn het doel van deze representaties van ruimte, die daarmee de gericht zijn op de *structuur*. Het is de ruimte van de macht en dominantie. Complexe symbolen en codes bepalen de representaties van ruimte.

Ruimten voor representatie zijn de geleefde ruimte; de ruimte van het lichaam, van het leven van alledag, van verlangens en van verschillen, van onvoorspelbaarheid en van kunst, muziek, feest. Het is ruimte die overladen is met betekenis, kwaliteit en identiteit. Maar het is tegelijkertijd ook de gedomineerde ruimte, die de dominante structuren middels *representaties van ruimte* trachten te veranderen en zich toe te eigenen. Ruimten voor representatie liggen als het ware over de fysieke ruimte heen, en maken symbolisch gebruik van de objecten daarin. Het zijn de ruimtes vanwaaruit weerstanden en tegenbewegingen tegen de dominante representaties van ruimte vorm krijgen.

Het vanuit deze triade benaderen van sociale ruimte als sociaal product biedt de mogelijkheid de ruimte te bezien in al haar veelzijdigheid, tegenstrijdigheid en veranderlijkheid; maar biedt vooral een perspectief op de productie van betekenisvolle ruimte.

Het postmodernisme en de netwerksamenleving

Maar waar zou een verschijnsel als het postmodernisme nu in dit verhaal passen? Hoe is er iets te zeggen over de productie van postmoderne ruimte? Daarvoor is het eerst nodig nader stil te staan bij dit vaagomlijnde begrip.

In navolging van Fredric Jameson wordt hier onder het postmodernisme een bepaalde *culturele dominant* verstaan, die verbonden is met de laat-kapitalistische productiemodus- of, om preciezer te zijn: met het multinationalaal kapitalisme van een opkomende *netwerksamenleving* (cf. Castells 1989, 1996).

Culturele dominant, omdat niet alle culturele productie als postmodern te bestempelen is. Wat wél postmodern is, kenmerkt zich door een fundamentele vluchtigheid, gekoppeld aan overweldigende oppervlakkigheid en absolute relativering. Het hele idee van vooruitgang is gefragmenteerd, de avant-garde is samen met de grote verhalen ontdaan van iedere legitimiteit. In de plaats daarvan is een veelvoud aan *theorettes* en plaats- en tijdsgebonden waarheden gekomen, onder het motto van 'de verscheidenheid laten bestaan en duizend bloemen laten bloeien'. Het onderscheid tussen elitecultuur en massacultuur is vervaagd, en is vervangen door een praktijk die zich kenmerkt door pastiche en parodie: de traditie is een archief van stijlen geworden, waar naar smaak en geloven uit geput kan worden. Het gevolg is een schijnbaar willekeurig samenstelsel van verwijzingen en representaties zonder oorsprong.

Deze cultuur is de uitdrukking van een nieuwe economische orde, die zich kenmerkt door mondialisering van productie en consumptie. Wereldomspannende stromen van mensen, goederen en informatie vormen het bloed dat rondgepompt wordt in een mondiale economie van enerzijds bloed, zweet en tranen en anderzijds sushi, cocktails en *designer-drugs*. Door de mondiale oriëntatie van bedrijven en de grensoverschrijdende netwerken wordt de legitimiteit en probleemoplossende capaciteit van natie-staten verminderd, en worden invloed en macht ontkoppeld van democratische representatie en verantwoording. De betekenis die bepaalde plekken hebben voor mensen lijkt te verdwijnen doordat de betekenis van iedere stad en plaats bepaald wordt door haar positie in de immer veranderende hiërarchie van een netwerk. Deze nieuwe economische orde is vanwege het belang dat het genereren, verwerken en verhandelen van *kennis* en *informatie* heeft *informatieel kapitalisme* te noemen. Daarbij is naast de ruimte van alledag, de *space of places*, een nieuw werkelijkheidsbereik ontstaan: de *space of flows*, de ruimte van mondiale mobiliteit, fictief kapitaal en communicatie in *split seconds* (Castells, 1983, 1989, 1996). Qua omschrijving lijkt de ruimte van het informatieel kapitalisme een geradicaliseerde variant van Lefebvre's abstracte ruimte, waarin plaatsen inwisselbaar en eindeloos gefragmenteerd zijn binnen een homogeen geheel. De differentiële ruimte, Lefebvre's ideaal, lijkt verder weg en utopischer dan ooit tevoren.

De productie van de ruimte van het informatieel kapitalisme wordt immer nog bepaald door dezelfde basisregels en verhoudingen die altijd al ten grondslag lagen aan het kapitalisme. Het grote verschil is gelegen in de uitwerking van die basisregels en -verhoudingen onder invloed van technologische ontwikkelingen op het gebied van de informatie- en communicatietechniek. Het is dan ook onjuist om die nieuwe geografie van netwerken en de wereldomspannende *space of flows* tegenover de lokaal verwortelde *space of places* als postmodern te karakteriseren. Wat postmodern is geworden, zijn de cultureel bepaalde uitwerkingen van- en reflecties op die nieuwe geografie.

In Lefebvre's taal: de *ruimtelijke praktijken* worden bepaald door het informatieel kapitalisme. Het postmodernisme, als culturele dominant van dit informatieel kapitalisme, is van belang bij de constructie van *representaties van ruimte* en *ruimten voor representatie*. Het zijn deze twee vormen van de productie van ruimte waar we ons op zullen richten.

Postmoderne representaties van ruimte: lost in space

Representaties zijn problematisch onder postmoderne condities: iedere verwijzing blijkt misleidend te zijn, iedere kritische distantie ontbreekt en alles wat ertoe lijkt te doen is *oppervlak*. Wanneer we dit combineren met de ongrijpbaarheid van de *space of flows* als nieuw, dominant werkelijkheidsdomein dan zijn we als subjecten verdwaald en onvindbaar: ieder referentiepunt ontbreekt. De postmoderne representaties van ruimte zijn inherent problematisch, aangezien ze *simulacra* zijn, *hyperrealiteit*. Dat wil zeggen dat de representaties gereduceerd zijn tot uiterlijke vormen, zonder oorsprong of waarachtigheid. Beelden zijn *zelf* werkelijkheid geworden: *hyperrealiteit*, een esthetische hallucinatie van werkelijkheid (Baudrillard, 1989).

Laten we twee voorbeelden van die postmoderne representaties van ruimte eens nader beschouwen, die beide een totaal verschillend antwoord op het bovenstaande dilemma geven.

Het eerste antwoord is een representatie van *disconnecties*, waarin het wezensvreemde van de postmoderne cultuur en het informationeel kapitalisme als het ware materialiseren in een gebouw:

het door de architect-ontwikkelaar John Portman gebouwde *Bonaventure-hotel*, in downtown Los Angeles. Zowel Jameson (1984) als ook Baudrillard (1989) hebben dit gebouw geanalyseerd als typisch postmodern. Het gebouw kent slechts 2 ingangen op straatniveau, de overige toegangen zijn verbonden met omliggende gebouwen via loopbruggen. De spiegelglazen torens weerspiegelen de omliggende stad en sluiten haar zo buiten -samen met de stevige betonnen basis, die sterk aan een bunker doet denken. Er is geen '*interior-exterior interface*' (Baudrillard 1989). Het gebouw pretendeert een perfecte, complete micro-stad te zijn. De omliggende stad wordt gereduceerd tot een beeld, waar je naar kan kijken zonder erin op te hoeven gaan. Boven in het gebouw zie je vanuit een traag roterende cocktailbar de stad als een panorama om je heen draaien, wat een desoriënterend gevoel geeft- hetgeen nog wordt versterkt door het labyrint van symmetrische corridors, liften en tussenverdiepingen binnen het

gebouw. En zowaar: de totale onmogelijkheid voor een individu om in dit gebouw zijn positie en richting te bepalen representeren de referentieloze *space of flows*, waar dit gebouw als onderdeel van een wereldwijde hotelketen in feite deel van uitmaakt. Jameson (1991) vat de architectuur van dit gebouw treffend op als een 'opdracht om nieuwe organen te kweken, onze zintuigen uit te breiden', oftewel: als een uitdaging om de nieuwe wereldwijde ruimte te *representeren*.

Tegenover deze postmoderne representatie van *hyperspace* staat een compleet ander antwoord op de nieuwe werkelijkheid: *nostalgische simulaties*. Hierbij wordt op een niet-kritische wijze teruggegrepen op vormen van een gekoesterd verleden. Met de reproductie van de uiterlijke vormen moet ook het gevoel van identiteit, veiligheid en zekerheid dat ermee wordt geassocieerd opgewekt worden. Groot voorbeeld hiervan is het imperium van de grote geluuskunstenaar Disney. Was Disneyland oorspronkelijk een representatie van Amerika en de hoogtepunten uit de rest van de wereld/wereldgeschiedenis, nu worden buiten de poorten van Disneyland hele steden ontwikkeld die volgens de formule van Disneyland gebouwd worden. De scheidslijn tussen werkelijkheid en representatie is volledig vertroebeld. Een mindere extreme vorm van deze nostalgische simulatie is de retro-stedenbouw van Rob Krier c.s., die onder meer bij Helmond een compleet fictief Brabants dorp bouwen (Brandevoort). Of, een ander typisch voorbeeld: de boer die vanwege de recreatieve en toeristische potenties gesubsidieerd wordt om op 'ambachtelijke wijze' zijn land te bebouwen en te beheren, teneinde historische landschappen te behouden. Wat deze voorbeelden verbindt is het (her)scheppen van ruimte die verwijst naar iets wat er niet meer is, maar waar wel zekerheid en identiteit aan verbonden kunnen worden; een gesimuleerd referentiepunt. Wat ze verder

kenmerkt is een verstikkende homogeniteit, waarbij verscheidenheid weliswaar aanwezig is, maar binnen strakke grenzen: gereduceerde verscheidenheid.

Postmoderne ruimten voor representatie: de andere ruimte

Maar dat is niet alles: tegelijkertijd worden ruimten van betekenisvolle postmoderne verscheidenheid geproduceerd. Het postmodernisme is meer dan oppervlakkigheid en onwaarachtigheid; het kent ook een utopische onderstroom. De utopie van het postmodernisme is niet een rigide constructie, maar een gerichtheid op verscheidenheid en andersheid, op mogelijkheden in plaats van beperkingen. Dat riekt naar wat Lefebvre *differentiële ruimte* noemde, een ruimte van verschillen die tegengesteld is aan de homogene abstractie van de ruimte die het kapitalisme produceert.

Deze verscheidenheid representeert zich maximaal in ruimten die zich laten omschrijven als *heterotopia*. Deze term wordt door Michel Foucault geïntroduceerd in een lezing met de veelzeggende titel *Des Espaces Autres* (1994). Heterotopia zijn plekken die door hun anders-zijn de overige plekken van een samenleving representeren maar ook kritiseren. Ze vormen een afwijking op het ritme van het dagelijks leven (festivals: vluchtige tijd, musea: gestolde tijd) of representeren andere plaatsen (bioscopen, dierentuinen), stellen de overige ruimte aan de kaak als meer illusoir- of vormen een compensatie voor de chaotische en ongestructureerde werkelijkheid. Ze kunnen de postmoderne utopia's vormen, die een zinvolle uitweg vormen uit het dilemma tussen enerzijds het ongeremde streven naar aansluiting bij de *space of flows* en de oppervlakken van het postmoderne, en anderzijds een krampachtige verheerlijking van (simulaties van) lokaal gewortelde identiteiten.

Een goed voorbeeld hiervan is de tijdelijke bezetting van het Brusselse Leopoldstation, in het hart van de EU-wijk, gedurende een aantal weken in het najaar van 2001 door het collectief BruXXel. Het oude, 19^e eeuwse station werd bezet als open podium waar debatten, manifestaties, conferenties, ontmoetingen- maar ook concerten, animaties en projecties plaatsvonden. Daarbij werd de agenda van Europa op de voet gevolgd,

waarbij op een alternatief 'infopunt' een stem geboden wordt aan diverse personen en organisaties. *'BruXXel wil de groeiende mondialisering anders omschrijven en de nodige kritiek leveren op de huidige gang van zaken'*, was op de website te lezen. Zo wilden ze een tegengewicht bieden tegen de ondoorzichtigheid van de Europese macht, de lokale gevolgen van de implementering van de Europese instituties in het bestaande stedelijk weefsel van Brussel en de eenzijdige informatie over en vanuit de Europese instellingen. Doel was het creëren van voorwaarden voor een kritische informatie, maar eveneens het benadrukken van initiatieven die elke dag opnieuw een genereus Europa willen opbouwen, zonder grenzen, gebaseerd op gelijkheidsprincipes en solidariteit.

Een tweede voorbeeld is het huis dat de architect Frank Gehry voor zichzelf bouwde in Santa Monica, California. Als uitgangspunt nam hij een bestaand jaren '20 huis, de ultieme symbolisering

van de romantische *American Dream*. Maar daaromheen bouwde hij een extra ruimte, die door materiaalgebruik (wegwerpmaterialen zoals multiplexhout en golfplaten) en vorm daarmee contrasteert. Onderscheid tussen 'binnen' en 'buiten' komt door deze uitbreiding te vervallen, en het oude huis wordt als het ware tussen hoge komma's geplaatst: de verwijzing naar het verleden is totaal anders dan bijvoorbeeld de verwijzingen van bovengenoemde Rob Krier- ironischer, minder onwetend en onschuldig. Het huis vormt zo als het ware, in de woorden van Jameson (1991), een

'gematerialiseerde gedachte' over de dubbele aard van het multinationalaal-kapitalisme: Enerzijds de succesverhalen van technologie en vooruitgang (een wereldbekaamd architect, de *American Dream*), anderzijds de keerzijde daarvan: (de wegwerpmatenschap, wonen in de derde wereld). De vraag is nu, of een dergelijke ruimte betekenisvol kan zijn, of je er in kan leven. Zo ja: dan is één van de vragen van het postmodernisme zinvol beantwoord.

Deze heterotopia's als ruimten van verschil tonen, hoe tijdelijk en vluchtig ook, dat een alternatief gebruik van ruimte mogelijk is. Wellicht is hierin ook de opgave voor geografen en planologen gelegen: het creëren van de randvoorwaarden voor hybride ruimten die stimuleren en tolereren; maar die ook tot kritische reflectie oproepen. Ruimten die *differentieel* zijn, en die stadsbewoners in staat stellen voorbij een gereduceerde verscheidenheid hun eigen betekenisvolle ruimte te construeren, waarin waarde niet weerloos is maar een revolutionaire kracht, waardoor hun levens zich volledig kunnen ontplooiën.

Arie Lengkeek is in 2002 afgestudeerd als planoloog aan de Universiteit Utrecht en werkzaam bij Gideon Consult B.V., Rotterdam.

Literatuurselectie:

Baudrillard, J. (1986) America. London: Verso.

Castells, M. (1983b) Crisis, planning and the quality of life: managing the new historical relationships between space and society. in: Environment and Planning D: Society and Space, 1983, vol. 1, pp. 3-21.

Castells, M. (1989) The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban-regional process. Oxford: Basil Blackwell.

Castells, M. (1996) The Information Age, Economy, Society and Culture vol. I: The Rise of the Network Society, Oxford: Blackwell.

Foucault, M. (1967) Des Espaces Autres. In: Foucault, M. (1994) Dits et écrits 1954-1988 IV: 1980-1988, pp. 752-762.

Jameson, F. (1991) Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism. London: Verso.

Lefebvre, H. (1991) The Production of Space. (translated by Donald Nicholson-Smith). Oxford & Cambridge: Blackwell.

Soja, E.W. (1996) Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places. Oxford, UK and Cambridge, MA: Blackwell.